

КЛАСИЧНА АРАБСЬКА ЛЕКСИКОГРАФІЯ (VIII – XIII СТ.)

Перші лексикографічні праці в арабомовних народів з'явилися у середині VIII ст. Це були невеличкі предметно-тематичні глосарії, де лексика певної поняттєвої сфери групувалася за так званим лексико-семантичним принципом (ЛСП): реєстри слів, пов'язані з якостями людини й властивостями довколишнього тваринного й рослинного світу (*ḥalq al-ʿinsān*, *ʿibl*, *ḥayl*, *wuhūs*, *nahl*, *nabāt*, *ṣaḡar* тощо), переліки рідкісних маловживаних слів, глосарії діалектної та запозиченої лексики, “словнички” незвичних (*ḡarīb* – “дивних”) слів у Корані й хадісах.

ЛСП насамперед пов'язувався з поетичною традицією, що сягає до ісламського минулого. Предметно-тематичні “словнички” мали здійснити інвентаризацію слів, що полегшило б поетам пошуки потрібного епітета чи метафори. Такі “словнички” були своєрідними каталогами дрібних часток неподільного тематичного матеріалу, що їх середньовічні філологи називали *ma'nā* – “ідея, бажаний мотив”. Своє кульмінаційне вираження цей вид лексикографічної практики надобув у словниках-“антологіях” типу “*al-Garīb al-muṣannaf*” (“Класифікована незвична лексика”) Абу Убайда (770–838) і “*al-Muḥaṣṣaṣ*” (“Спеціалізований трактат”) Ібн Сіді (бл. 1006–1066).

Водночас ранні словники ЛСП були практично безпорадними, коли виникала потреба з'ясувати щось про конкретну лексичну одиницю, її граматичні та лексико-семантичні характеристики. Для цього слід було відшукати потрібне слово у відповідному трактаті, куди воно могло й не потрапити. Якщо ж воно виявлялося там, то тлумачилося безсистемно, як міркування, побудовані за довільною схемою, де могли домінувати різні характеристики; наперед розшукувані параметри слова найчастіше були відсутніми. Система асоціацій авторів таких творів, очевидно, не мала чіткої основи і тому не завжди видається нам зрозумілою.

Значення праць ЛСП для арабської лексикографічної традиції полягає перш за все в тому, що в їхніх надрах поступово закладались елементи формального систематизування лексики; інтенсивні пошуки оптимальних способів побудови словника поступово зміщували вхідний критерій організації лексики з аспекту предметно-поняттєвого, тематичного на аспект формальний, структурний. Це, зокрема, відбилось у формуванні до IX ст. окремої категорії лексикографічних праць із так званим аналітико-морфологічним принципом (АМП) групування лексики. Він узагальнив словники типу “*al-ʿAḡal*” (“Дієслівні форми”), “*al-ʿAsmāʾ*” (“Іменні форми”), “*al-Maṣādir*” (“Форми масдарів”), загальні праці як “*Divān al-ʿadab*” (“Повчальний диван”) ал-Фарабі (пом. 961 р.).

Відмітною рисою словників АМП є детально розроблена система ієрархічно організованих словотвірних моделей (парадигм) дієслів, імен та масдарів, яка генетично сходить до праць граматистів, насамперед Сібавейті. Кожна така модель (напр., для “правильних” імен: *faʿl*, *faʿla*, *faʿli*, *fuʿl*, *fuʿla*, *fuʿli* тощо) є тією “сотою”, довкола якої вокабули групуються в строгій відповідності з їхнім словотвірним каркасом.

ЛСП і АМП призвели до роз'єднання однокоренових слів, “розтасування” їх серед інших, схожих за формою, але відмінних за семантикою і походженням, що викликало певні незручності в користуванні словниками. Сама будова мови підказувала, що слід шукати іншого підходу до трактування лексичної одиниці з активним залученням в обіг її кореневої структури.

Слід нагадати, що особливістю арабської мови є функціональне розмежування ролі приголосних і голосних звуків. Якщо перші несуть переважно лексико-семантичне навантаження, то другі – граматичне. Крім того, здебільшого лише приголосні фіксуює й сама система арабського письма. Виходячи з цього, басрійський філолог ал-Халіл ібн Ахмад ал-Фарагіді (пом. 791 р.), беручись до створення “*Kitāb al-‘ayn*” (“Книга літери ‘айн”), першого загального тлумачного словника нового типу, зосередив увагу не на окремому слові, а на корені, кореневій структурі арабської лексики. Словник справив величезний вплив на всю трідишню лексикографічну традицію; він містить і ряд загальнолінгвістичних положень, без звернення до яких годі зрозуміти деякі тенденції в розвитку середньовічного арабського мовознавства. На цьому варто зупинитися докладніше.

У “*Kitāb al-‘ayn*” ал-Халіл уперше свідомо поставив завдання охопити весь лексичний склад мови, а не якийсь окремих її пласт (архаїзми, незрозумілі й рідковживані слова тощо). При цьому лексикограф зіткнувся з проблемою індекса (реєстра) коренів. У ньому треба було уникнути повторів і пропусків, а це передбачало певну систему. При розробці такої системи ал-Халіл зробив наголос на трьох основних елементах: 1) фонетичний алфавіт, 2) класифікація коренів, 3) перmutація.

Фонетичний алфавіт являє лінійну послідовність розташування арабських звуків за місцем артикуляції за рахунок послідовного переміщення від гортанних, артикульованих в горлі найглибше, до губних, артикульованих аж у самому “кінці” артикуляційного апарату; подібні за артикуляцією звуки були об’єднані додатково в загальні зони (*mahāriğ*), а саме: 1) ‘, ḥ, h, ḥ, ġ; 2) q, k; 3) ġ*, š, d; 4) s, š, z; 5) t, d, t; 6) z, ž, s; 7) r, l, n; 8) f, b, m; 9) w, a, y.

Класифікацію коренів ал-Халіл побудував за кількістю кореневих приголосних слова, виділивши такі типи коренів: “двоприголосний редукований” (типу *Qa‘a*, *‘aDDa*), “правильний триприголосний” (типу *Qa‘aMa*, *‘aQaDa*), “слабкий триприголосний”, тобто такий, до якого входить одна “слабка” коренева літера (як у *Da‘a*, *‘aDa*), “згорнутий” або “слабкий” з двома приголосними, тобто такий, до якого входять дві “слабкі” кореневі літери (типу *WaĠaYa*), “чотириприголосні” і “п’ятиприголосні” (типу *KaRba‘a*, *SaFaRĠaL*).

Переважає більшість арабських слів складається з трьох кореневих літер. Це, а також наявність у деяких словоформах природної метатези (*qalb*) [Рибалкін 1993, 65–70] наштовхнули ал-Халіла на думку вдатися до ще одного елемента системи – перmutації.

Перmutація (транспозиція чи анаграма) – це перелік усіх можливих комбінацій заданої кількості дискретних елементів. В арабських коренях, які складаються з трьох літер, число можливих комбінацій теоретично дорівнює шести (факторіал трьох – 3!), але не всі вони реалізуються в мові. Тому кожній главі словника ал-Халіла передують перелік лише існуючих коренів.

Словниковий реєстр у “*Kitāb al-‘ayn*” прибирає такої послідовності: з фонетичного алфавіту відповідно до класифікації коренів спершу відбираються дві літери – перша, тобто ‘*ayn*, і найближча до неї, сполучення якої з ‘*ayn*’ом допустиме, згідно з теорією ал-Халіла, правилами, пов’язаними зі взаємним розташуванням місць артикуляції звуків.

Найближчим до ‘*ayn*’у звуком у фонетичному алфавіті є *ḥa*, проте ал-Халіл каже, що в “одному слові ‘*ayn* і *ḥa*’ не зустрічаються”. Невживаними у нього виявляються й сполучення ‘*ayn*’а з *hā*, *ḥā* і *ġayn*’ом. Отож найближчим звуком виявляється лише *q*, належний уже до іншої фонетичної зони.

Сполучення ' і *q* дає гемінований корінь 'QQ і редуплікований 'Q'Q, а після пермутації — Q'' і Q'Q'. На цьому комбінації ' і Q вичерпуються, і з фонетичного алфавіту береться наступний звук — K. З ним повторюється ця ж операція і так — з усіма наступними звуками до кінця алфавіту. Після цього ал-Халіл переходить до триприголосних комбінацій 'ayn'a з "правильними" звуками (напр. ' і H з K). Вичерпавши їх і переходячи до наступного типу коренів, лексикограф знову повертається до 'ayn'u і відбирає з початку до кінця фонетичного алфавіту можливі сполучення з ним решти звуків. І лише вичерпавши п'ятиприголосні комбінації 'ayn'a (напр. 'KNKL, KB'SR), він переходить до наступної літери фонетичного алфавіту. Вона вміщується в заголовок наступного великого розділу словника — "книги" (*kitab*) і тепер стає таким самим вихідним елементом для відбору нових комбінацій звуків, яким доти був 'ayn. Знову здійснюється "рух" цієї літери з іншими, наступними, в межах двох параметрів — фонетичного алфавіту й типу кореня.

До такої операції ал-Халіл залучає перші 25 літер свого алфавіту. Кожна літера є заголовковою у відповідній "книзі". Перша "книга" словника названа за першою літерою алфавіту ('ayn), що поширюється й на заголовок усього словника. Остання, двадцять шоста "книга", вкпочає літери *wāw*, *ā*, *yā* і *hamza*.

Кожна з книг має п'ять розділів (*bab*) відповідно до кількості виділених ал-Халілом типів коренів, напр. "розділ правильного триприголосного кореня". Розділ розбито на глави (також *bab*). У назву кожної глави входить заголовна літера відповідної "книги" у поєднанні з літерами, одібраними з фонетичного алфавіту для наступної пермутації, напр. "глава літер 'ayn, qāf i lām".

Глави містять словникові гнізда, заголовними елементами яких є корені без самостійної семантики, отримані пермутацією одібраних літер. Двоприголосні й триприголосні корені розміщені, як правило, за схемою: 1) K₁K₂, 2) K₂K₁; 1) K₁K₂K₃, 2) K₁K₃K₂, 3) K₂K₁K₃, 4) K₂K₃K₁, 5) K₃K₁K₂, 6) K₃K₂K₁, де більшими порядковими номерами позначено кореневі, розміщені далі від початку фонетичного алфавіту. Наприклад, у главі 'QL корені розміщені в такому порядку: 1) 'QL, 2) 'LQ, 3) Q'L, 4) QL', 5) L'Q, 6) LQ'.

Розглянутий принцип аранжування коренеслова називають фонетико-пермутативним (ФПП). Подальший розвиток він отримав у словнику "al-Ġamhara" ("Зібрання лексики") Ібн Дурайда (837 — 934). Лексикограф перебував під відчутним впливом ал-Халіла, але вніс до його системи суттєву деталь: відмовився від фонетичного алфавіту на користь загальноприйнятого ('*abtas*).

Фонетичний алфавіт до певної міри дозволяв ал-Халілу, користуючись критерієм "несполучуваності" в одному слові близьких за артикуляцією звуків, заздалегідь виключити ряд теоретично можливих, але невживаних (*muhmal*) коренів. Застосувавши ж звичайний алфавіт, де такі звуки виявилися роз'єднаними, Ібн Дурайд цього важливого критерію позбувся. Порядок із реально існуючими коренями (*musta'mal*) він фіксує у своєму словнику й гіпотетичні, застерігаючи, щоправда, що в мові вони не реалізовані.

Головний напрямок успадкування методів ал-Халіла та Ібн Дурайда проходить по лінії застосування обома лексикографами пермутації; у подачі дволітерних та трилітерних анаграм Ібн Дурайд також дотримується ієрархії, напр.: 1) BDR, 2) BRD, 3) DBR, 4) DRB, 5) RBD, 6) RDB. За аналогією з ФПП принцип аранжування коренеслова в "ал-Джамгарі" ми називаємо алфавітно-пермутативним (АПП). У Ібн Дурайда він, загалом,

менш витриманий і послідовний, аніж у ал-Халіла. Його цілісність значною мірою порушують введені в кінець словника додаткові глави, які об'єднують корені, реалізовані в дериватах на малопоширені парадигми, чим здійснено перехід від АПП до АМП. Друга частина додаткових глав групує слова за ЛСП.

Потреба в додаткових главах постала, видимо, через те, що рідко-вживані, застарілі й малозрозумілі слова часто-густо не підходили під парадигматичні моделі навіть ускладненої Ібн Дурайдом класифікації коренів. Як наслідок, лексикограф не уникнув дублювання деяких вокабул у різних місцях словника.

“Ал-Джамгара” наочно засвідчує, що перехід від невеличких предметно-тематичних трактатів ЛСП та АМП до загального тлумачного словника відбувався не як одноразова дія. Вплив цих “словничків” не зводився лише до використання їхнього лексичного матеріалу авторами узагальнюючих лексикографічних праць. Іноді вони, по суті, механічно приєднувалися до основного каркасу тлумачних словників із принципово іншими схемами аранжування, порушуючи цим цілісність й уніфікованість їхньої побудови.

До межі X – XI ст. систему ал-Халіла без особливих змін апробувала ціла плеяда лексикографів – ал-Калі (893 – 967) у словнику “al-Baī’” (“Пречудесний”), ал-Азгарі (895 – 981) в “at-Tahzīb” (“Поліпшення лексики”), аз-Зубайді (пом. 989 р.) в “Muhtaṣar al-‘ayn” («Скорочення з “Айну”»), ас-Сахіб ібн ‘Аббад (938 – 995) в “al-Muḥīṭ” (“Охоплюючий”), ал-Харзанджі (пом. 1017 р.) в “Takmilat kitāb al-‘ayn” (“Доповнення до книги ‘Айн”), Ібн Сіда (пом. 1066 р.) в “al-Muḥkam” (“Точний”).

Комбінаторика триприголосного кореня в її зв’язку з семантикою і можливим застосуванням як знаряддя до аранжування лексики в словнику цікавила й визначного граматики й лексикографа Ібн Фаріса (пом. бл. 1005 р.). Свої думки щодо цього він виклав у невеличкому трактаті з лексикології “Kitāb as-salāsa” (“Книга трьох літер”). У ньому автор спробував довести, що слова з трьома однаковими кореневими, для яких можливі три комбінаторні перестановки, є синонімами.

Проте в двох однотипних за будовою словниках “al-Maḥāyis” (“Критерії”) та “al-Muḡmal” (“Зведений”) Ібн Фаріс відмовився від пермутації. З системи ал-Халіла він узяв лише класифікацію коренів, які поділяє на “подвоєні та їм подібні”, тобто двоприголосні, редуцільовані й геміновані, “триприголосні” й “довші за триприголосні”, тобто довші без афіксів.

Слідом за Ібн Дурайдом Ібн Фаріс вдається і до звичайного алфавітного порядку, проте при впорядкуванні кореневих гнізд цей порядок постає перед ним не як лінійна послідовність, а як коло, рух по якому можливий лише за годинниковою стрілкою. Тому й принцип, застосований ним у двох названих словниках, називаємо не просто алфавітним, а алфавітно-кільцевим принципом (АКП).

Упорядкування коренеслова за АКП має такий вигляд. Спершу словники діляться на “книги” (*kitab*) за літерами арабського алфавіту (напр. “книга літери *ba’*”, “книга літери *ia’*” тощо). Кожна книга ділиться на три розділи (*bab*) відповідно до прийнятої Ібн Фарісом класифікації коренів. Слідом за ал-Халілом і Ібн Дурайдом Ібн Фаріс починає відповідну “книгу” й розділ лише з заголовних для них літер у комбінаціях з іншими літерами, які йдуть в алфавіті після них. Скажімо, “книга літери *fa’*” починається з кореня $FQ(Q)$, за яким ідуть корені $FK(K)$, $FL(L)$, $FM(M)$ і так далі. Коли алфавіт вичерпується, ідуть корені $F'(')$, $FB(B)$, $FT(T)$ і так до

вихідного пункту “кола”, кореня $F\dot{G}(\dot{G})$, в якому друга коренева безпосередньо передує літері $f\dot{a}'$.

Аналогічно чиниться і з триприголосними коренями: $FQL, FQM, FQN, FQH, FQ', FQB, FQT \dots FQG, FQF$. Гіпотетичні корені Ібн Фаріс, на відміну від Ібн Дурайда, не реєструє.

У третьому, останньому розділі, в розміщенні чотири і п'ятиприголосних коренів враховується лише K_1 ; подальша послідовність кореневих довільна.

У пермутативних принципах анаграми викладалися в рамках однієї глави, тож наступні кореневі цілком могли зустрічатися в певних комбінаціях з попередніми літерами алфавіту. Тому при переході до наступної “книги” потреба повертатися до заголовкових літер попередніх “книг” відпадала: комбінації з ними повністю вичерпувались. Але така потреба залишалася нагальною для Ібн Фаріса, оскільки, відмовившись від пермутації, він щоразу пропускав якісь комбінації з попередніми літерами. Візьмімо, наприклад, “книгу літери ba' ” в Ібн Дурайда та Ібн Фаріса, де фігурує трилітерний набір BDR . Ібн Дурайд тут таки перелічує всі його можливі комбінації: $BDR, BRD, DBR, DRB, RBD, RDB$. Тому в “книзі літери dal ” йому вже немає потреби повторювати ні корінь DBR , ні корінь DRB , як і в “книзі літери ra' ” – корені RBD та RDB . Вони вже вичерпалися в “книзі літери ba' ”. По-іншому воно у Ібн Фаріса. Оскільки в “книзі літери ba' ” в нього зустрічаються лише корені BDR та BRD , він, за обраним принципом, мусить згадувати корені DBR і DRB у “книзі літери dal ” і корені RBD та RDB у “книзі літери ra' ”, щоразу повертаючися до літер, що передують в алфавіті $d\dot{a}l'$ у та $r\dot{a}'$.

Природне та обов'язкове для пермутативних принципів комбінування заголовкових літер “книги” з літерами, які йдуть в алфавіті за ними, якраз і змусило Ібн Фаріса трактувати алфавіт як коло. Саме така його форма знімала протириччя і дозволяла повертатися і до літер, які в алфавіті стоять перед заголовковими у відповідних “книгах”.

До X ст. в арабській лексикографії чи не найважливішим стає завдання спростити пошук словникових статей. Розглянуті системи побудови словників, громіздкі й багатокомпонентні, аж ніяк не вирішували цього.

Радикальний поворот у цьому напрямку зробив видатний арабський лексикограф тюркського походження ал-Джавгарі (пом. бл. 1010 р.) родом із Фараба. Він уклав словник, широко відомий під назвою “*aṣ-ṣiḥāḥ*” (“Правильна лексика”). У вступі автор говорить про принципово нове аранжування. Як видно вже з побудови словника, метод полягає у рішучій відмові від усіх елементів пермутативних засад. Ал-Джавгарі вживає звичайний алфавіт (*'abtas*), відмовляється від анаграм, не розмежовує коренів за кількістю кореневих.

У своєму словнику ал-Джавгарі розташував кореневі гнізда за останньою кореневою, а саме: $K_3K_1K_2$ – трилітерні, $K_4K_1K_2K_3$ – чотирилітерні. Дволітерні прирівнювались до трилітерних, у яких $K_3 = K_2$. У спільній з ними словниковій статті розглядаються й редуковані корені.

Таке аранжування робить словник у певному розумінні словником рим, бо принцип його побудови часто називають римовим (РП). Досить довго вважалося, що першість застосування РП в арабській лексикографії належить ал-Джавгарі. Проте подібні засади до нього знали щонайменше двоє його попередників. До розташування слів за останньою літерою (щоправда, незалежно від того, коренева вона чи афіксальна) звернувся у словнику “*at-Taḥfiya*” (“Римування”) Абу-Бішр ал-Банданіджі (816 – 897),

у словнику АМП “*Ḍivān al-’adab*” у межах кожної парадигматичної моделі за фінальною кореневою розташував вокабули ал-Фарабі (пом. 961 р.), дядько й учитель ал-Джавгарі.

“*Aṣ-Ṣiḥāḥ*” поділяється на розділи (*bāb*) за літерами звичайного алфавіту, які є заголовковими у відповідних розділах і останніми кореневими в структурі слів, зібраних у розділі. Розділи поділені на глави *faṣl* також за літерами алфавіту. Ці літери є заголовковими для відповідних глав та ініціальними кореневими в дериватах коренів, розглядуваних у цих главах. Скажімо, гемінований корінь *DLL* слід шукати в “розділі *lam*” “глави *dal*”. До нього в ній розміщені корені *D’L*, *DBL*, *DĠL*, *DHL*, *DHL*, *DRĠL*, *DRQL*, *DRKL*, *D’BL*, *DĠL*, *DĠFL*, *DFL*, *DQL*, *DKL*. Редуплікований корінь *BLBL* можна знайти в кореневому гнізді *BL(L)* “глави *ba*” того самого розділу. В ньому ж уміщено п’ятилітєрні корені *ĠRDHL* і *SFRĠL*, перший – у “главі *ġm*”, другий – у “главі *sm*” відповідно.

Як бачимо, ал-Джавгарі в аранжуванні коренеслова повністю відмовився від системи ал-Халіла, проте активно запозичив у нього лексичний матеріал, незрідка переносючи до власних словникових статей цілі фрагменти з “*’Ayn’*а”, віршовані ілюстрації, елементи внутрішньої організації статті. Втім, і його принципово новий РП аранжування, по суті, це комбінація прийомів, вживаних попередниками. Безперечною заслугою ал-Джавгарі залишається цілісність, уніфікованість і послідовність застосування обраного принципу. В “*aṣ-Ṣiḥāḥ*” цей принцип викристалізувався в класичному вигляді й до кінця XIII ст. без змін повторювався в ряді праць, зокрема, “*al-’Uḅāb*” (“Безодня”) ас-Сагані (1177 – 1262) та знаменитому словнику Ібн Манзура (1232 – 1311) “*Lisān al-’arāb*” (“Мова арабів”). Останнім активно користуються й сьогодні; він неодноразово видавався та перевидавався, в тому числі і з переаранжуванням кореневих гнізд у звичайному алфавітному порядку.

Що ж до прямого алфавітного принципу розташування кореневих гнізд, то в лексикографічних працях розглядуваного періоду він поширення майже не набув і впливу на лексикографічну традицію практично не мав. Спочатку цей принцип реалізувався лише з урахуванням ініціальних кореневих (рідше наступних), і тому ми називаємо його неповним алфавітним принципом (НАП). Зафіксований він у трьох різновидах: із вживанням абтасу, фонетичного алфавіту та традиційного семітського алфавіту (*abḡad*).

Найбільш ранньою працею, укладеною за НАП (з урахуванням *K₁*) і з вживанням абтасу є словник діалектної лексики аш-Шайбані (пом. 828 р.) “*Kitāb al-Ġim*” (“Книга літери джим”), створений дещо пізніше “*’Ayn’*у” чи майже одночасно з ним.

Пізніше до уваги поступово почали братися наступні кореневі, від другого до останнього, що в підсумку призвело до переходу від неповних алфавітних принципів до повного алфавітного принципу (ПАП). Вперше до нього звернувся аз-Замахшарі (1075 – 1144) у словнику “*’Asās al-balāġa*” (“Підвалини красномовства”). Розвинувся ПАП лише після XVIII ст., та й то під переважним впливом не національної, а західноєвропейської лексикографічної традиції. Він загальноприйнятий у сучасній арабській лексикографії.

Контрастом інтенсивним пошукам оптимальних принципів розташування кореневих гнізд є відсутність будь-якої організації дериватів кореня; принаймні виявити її важко. Практично всі словники зазначеного періоду ігнорують цей аспект словникової статті. Вони, як правило,

довільно наводять форми іменні та дієслівні, непохідні та похідні, часто роз'єднують у межах словникової статті значення одного й того самого слова. Скажімо, ал-Халілі одні статті починає з подачі іменних форм (*HR'*, *HL'*, *HN'*, *HB'*, *Z'K*, *'KD* тощо), інші – з дієслівних (*ZQ'*, *QT'*, *Q'D*, *'TQ*, *'RD* тощо), наперемін то полишає, то знову повертається до викладу значень то однієї, то іншої дієслівної породи. Через це ще А.Ф. аш-Шідйак (1801 – 1887) справедливо відзначив: “У всіх давніх і сучасних лексикографічних книгах, ґрунтовних і скорочених, основних текстах і коментарях, тлумаченнях і примітках до них (...) рекомендується не задовольнятися тлумаченням слова в одному місці, а знову й знову перечитувати словникову статтю від початку до кінця, терпляче долаючи цей розгардіяш і плутанину” [Ġāsūs 10].

Арабські лексикографи VIII – XIII ст. в побудові словникової статті виходили лише з загальної ідеї кореня, підшукуючи для нього часткові реалізаційні прояви у формі тих чи тих дериватів. Цей пошук відбувався на різних етапах або з пам'яті, або усним звертанням до інформантів, живих носіїв мови, або за рахунок довідок з підручних лексикографічних джерел. Форми накопичення інформації про деривати та їхні значення могли використовуватись і в допустимих комбінаторних сполученнях. Деривати і їхні тлумачення подавалися фактично в тій формі, послідовності й трактуванні, в якій вони зазначеними каналами надходили до укладача словника.

Висновки

1) Класична арабська лексикографія VIII – XIII ст. характеризується насамперед принципами аранжування кореневих ґнізд, генетично пов'язаними через певні лінії спадкоємності – класифікація коренів за кількістю кореневих, вживаний алфавіт (фонетичний, звичайний, традиційний семітський) і його порядок (прямий, зворотній, змішаний), пермутація. Перехід від одного принципу до іншого полягав у перерозподілі, зміні й удосконаленні робочих прийомів (напр. відмова від пермутації чи класифікації коренів тощо). Побудова будь-якого словника вклучає, як правило, кілька елементів (напр. фонетичний алфавіт, класифікація коренів, пермутація), які для всіляких принципів аранжування коренеслова могли бути як різними, так і спільними.

2) Найбільш поширеними способами аранжування кореневих ґнізд у VIII – XIII ст. були полярно протилежні ФПП та РП, які деякий час співіснували паралельно. Перехід від першого до другого відбувався в кілька етапів (АПП та АКП – проміжні); він був суттєвим прогресом у арабській лексикографії, оскільки відчутно спростив пошук словникової статті (кореня).

3) Упродовж VIII – XIII ст. в арабській лексикографічній традиції, на відміну від постійного вдосконалення принципів аранжування коренів і спадкоємності між ними, внутрішня побудова словникових статей довільно інтерпретувалася кожним лексикографом. Можна простежити лише спадкоємність лексичного матеріалу, але не загального плану побудови статті; уваги йому, по суті, не приділялося, тому на цій ділянці практично й не було ніякого відчутного поступу.

* Певно, артикулювалося як *g* (українське *г*).

БІБЛІОГРАФІЯ

Рибалкін Валерій. 1993. «Інтерпретація “қалбу” в класичному арабському мовознавстві». Східний світ. 1. Київ.

Рыбалкин В.С. 1990. Арабская лексикографическая традиция. Киев.

Ġāsūs – 'Aḥmad Faris 'aš-Šidyāq. 'Al-Ġāsūs 'alā-l-Qamūs. Qusṭanṭīniya, 1299 h.

Haywood, J.A. 1965. Arabic Lexicography. Its History and its Place in the General History of Lexicography. Leiden.

Naṣṣār, H. 1968. Al-Mu'ğam 'al-'arabī. Naṣ'atuhu wa-taṭawwuruhu. Ğ. 1–2. al-Qāhira.

Sezgin F. 1982. Geschichte des arabischen Schriftums. B. VIII. Lexikographie, bis ca. 430 H. Leiden.

'Umar, A.M. 1982. 'Al-Baḥṣ al-luğawī 'inda-l-'arab. 'Al-Qāhira.

Wild, S. 1965. Das Kitāb al-'Ain und die arabische Lexikographie. Wiesbaden.

